

Qüestions entorn de la gestació per substitució

Carmen María Lázaro Palau¹

Es poden comprar els fills? Potser aquesta pregunta provocadora és exponent de la realitat subjacent en el negoci de la gestació per substitució. En aquest article es pretenen esbossar alguns interrogants que planteja la seva pràctica i convidar el lector a reflexionar-hi des d'una múltiple perspectiva que involucra agències, "pares d'intenció", mare gestant i que tindrà conseqüències sobre el nen, objecte d'aquest contracte, i els seus drets.

A l'hora de parlar sobre aquest tema les dificultats comencen ja des del principi. He de dir *gestació per substitució*,² *maternitat subrogada*, *ventres de lloguer*...? O potser és una versió actualitzada de *tràfic de nens*? La qüestió no és anodina perquè totes les reformes amb un component moral fan servir eufemismes com a mitjà per preparar les consciències a ser ben rebudes (mort digna, interrupció de l'embaràs, etc.). Serà, potser, una manera semàntica d'anestesiar-les? El mètode no és nou, la corrupció del llenguatge acaba per corrompre també l'ànima. Això, precisament, és el que sembla que està passant. *Lobbies*, indústria reproductiva i els seus satèl·lits mercaderen amb desitjos de paternitat per exercir pressió sobre els poders públics i mitjans de comunicació amb la finalitat que la gestació per substitució sigui acceptada i legalitzada. Sembla que ho estan aconseguint. El 2022 aquest negoci va generar, a través del turisme reproductiu,³ 14 mil milions de dòlars i es preveu per al 2032 una pujada del 24,5 %, cosa que generaria un total de 129 mil milions de dòlars, dels quals 61 mil milions correspondrien a Europa.⁴

Però la qüestió és complexa i suscita no poques controvèrsies. En tractarem algunes.

Què és la gestació per substitució?

La gestació per substitució és una pràctica per la qual, mitjançant un acord, una dona accepta gestar (amb òvul propi o per ovodonació) —mitjançant qualsevol de les tècniques de reproducció assistida previstes per la llei— i donar a llum un nen que serà considerat com a fill dels progenitors subrogants (que poden aportar o no els seus gàmetes).

A Espanya aquest contracte és nul de ple dret i és considerada com a mare la dona que ha donat a llum, però l'home que ha aportat l'esperma pot sol·licitar la inscripció de la filiació i la parella, l'adopció.⁵ Encara que al principi hi recorrien les parelles heterosexuales que no podien tenir fills, avui dia constitueix el principal recurs per a parelles homosexuals masculines que volen fills propis.⁶ No cal, però, “no poder”, n'hi ha prou de “voler” per raons estètiques, laborals o qualssevol altres. S'anteposa la satisfacció egoista del propi desig a la dignitat i els drets de la dona i del nen. Aquests són tan sols mitjans.⁷ Amb la seva legalització volen convertir el desig en dret com si els fills fossin béns o serveis que l'Estat hagi de garantir o subministrar.

Dona gestant o mare?

El *Diccionario* de la Reial Acadèmia de la Llengua i la Llei de Tècniques de Reproducció Assistida (LTRHA) són clars: mare és la “dona o animal femella que ha parit un altre ésser de la seva mateixa espècie”⁸ i la LTRHA indica que la filiació vindrà determinada pel part.⁹

Per què, doncs, es canvia la paraula *mare* per *dona gestant*? Per despersonalitzar el fet de donar a llum i mostrar que els subjectes són intercanviables. Se substitueix el terme específic de *mare* pel genèric de *dona* al qual s'atribueix la “capacitat de gestar”, com si fos una funció. Qualsevol que hagi passat per l'experiència de la maternitat sap que, com respirar, és personal i intransferible. No es pot respirar per un altre. No és una simple funció, és un procés biològic que implica tota la persona. No hi ha gestació subrogant igual que no hi ha marit o esposa subrogant. La maternitat i la conjugalitat són estats de vida que impliquen tota la persona, no només un ventre, un úter o una vagina.

Per què se sol evitar que la mare porti el seu propi òvul?

En l'anomenada gestació tradicional la mare aportava el seu propi òvul. Avui dia, però, s'utilitza principalment l'ovodonació per desvincular genèticament la mare del nen. No obstant això, hi pot haver desvinculació genètica però no biològica. El cos de la mare guarda memòria de tots els embarassos i per l'anomenat microquimerisme fetal el nen conservarà cèl·lules de la seva mare durant tota la vida.¹⁰

No serà aquesta, però, l'única ingerència que haurà de suportar la mare en l'embaràs. Les clàusules del contracte,¹¹ que poden arribar a ser nombroses i xocants,¹² regiran la seva vida quotidiana tant en assumptes importants (no tenir relacions sexuals, no viatjar, no assistir a enterraments, no tenir cura dels seus propis fills si tenen malalties infeccioses) com en qüestions menors (no pintar-se les ungles, no utilitzar microones, no prendre cafeïna, etc.). En alguns països tenen totes les gestants amuntegades en granges (Índia) o apartaments (Ucraina) per economitza despeses i assegurar-se que les dones compleixin el contracte i les normes. És una nova modalitat d'esclavatge. Les agències controlen la vida de la dona nou mesos, 24 hores al dia, per després fer-la desaparèixer totalment després del part. Tan aviat la gestant hagi donat a llum, té prohibit posar-se en contacte amb els compradors, buscar-ne informació a les xarxes socials o fer públiques les condicions del contracte. Qualsevol incompliment comporta sancions econòmiques que difícilment podrà assumir i que poden arribar al 200 % del que s'ha rebut. La seva vulnerabilitat els impedeix valorar-ne les conseqüències (només un 4 % té estudis superiors)¹³ i negociar els contractes, que són redactats com a “contractes d'adhesió”, alguns amb terminologia jurídica incomprensible i, fins i tot en una llengua estrangera.¹⁴ O ho agafen o ho deixen.

Un acte de solidaritat?

De vegades el contracte exigeix a la mare haver tingut ja un fill perquè es tem que es vulgui quedar amb el nen. En canvi, si en té almenys un, es pressuposa que ja ha satisfet el seu instint maternal. Obliden, però, que l'instint maternal es renova amb cada fill i no es regeix per regles. Per això, Elisabeth Kane (primera dona gestant americana) va declarar set anys després, en el procés “Baby M”, a favor de tipificar la gestació per substitució com a delictes federal perquè “es transfereix el dolor dels pares que no poden tenir fills a la mare que l'ha de lliurar”.¹⁵

Amb la finalitat que això no passi, agències i clíniques sotmeten la dona a tècniques psicològiques i sectàries de dissociació perquè no consideri el nadó com a propi. Seran nadons gestats en un cos que no connecta amb ells, perquè no els vol.

La gestació és, simplement, un acte de solidaritat per a altres.¹⁶ Per això li exigeixen no donar-li un nom, no encapritxar-se'n, no parlar-li ni tocar-se la panxa. Però no només és una veritable esquizofrènia per a la mare, sinó també per al fill, perquè el vincle que el nen té amb la seva mare no és només físic, també emocional. Les seves ones cerebrals li fan percebre l'enuig, la tristesa, el desamor o el desaferrament.¹⁷

Tot i això, de vegades l'instint maternal que s'ha volgut silenciar s'imposa i quan, de vegades, se'ls fa avortar (són els compradors i no la mare qui té dret sobre el seu propi cos)¹⁸ n'hi ha que estan disposades a quedar-se nadons amb malformacions. El cas més mediàtic, però no l'únic, va ser el de Gammy, un nadó de 7 mesos afectat de trisomia i de malformacions cardíques. La parella australiana que el va encarregar es va quedar amb la seva germaneta que gaudia de bona salut, al·legant que “cap pare vol un fill discapacitat”. Potser havien de precisar “cap pare d'intenció”.¹⁹ La mare tailandesa va aconseguir, posteriorment, adoptar-lo, però altres vegades el nadó no té tanta sort i, quan ningú el vol, acaba en un orfenat.

Gratuïta sí, però comercial no?

En realitat, importa poc. No afecta la seva essència. La gratuïtat no transforma en bondadosa la gestació, com no la transformaria la falsificació gratuïta d'un passaport o qualsevol document públic. Són les dones en situacions de pobresa i necessitat o per completar ingressos familiars les que s'hi presten.²⁰ No hi ha hagut ni un sol cas de dona rica o famosa que gestii per a una dona pobre. Sempre hi ha diners pel mig, encara que se li digui preu (si és comercial) o compensació (si és gratuïta). La quantitat (de vegades en diner negre) ha de ser prou motivadora perquè la dona deixi la feina o posi en risc la seva salut (la complexitat d'aquests embarassos fa que només la meitat arribin a terme). Per aquesta raó se subscriuen assegurances en què els beneficiaris són, curiosament, no només la gestant sinó també els tercers. En qualsevol cas, si l'altruista no cobra, ja s'encarreguen de fer-ho clíniques, intermediaris i agències. A Ucraïna es paga entre 50.000 i 80.000 €; als EUA, entre 150.000 i 180.000 €.²¹ Per a la major part dels compradors són xifres assumibles, si no, no contractarien. Un estudi dut a terme per Blake va revelar que els ingressos mitjans dels contractants nord-americans rondaven els 370.000 \$.²²

Només el 2 % de les gestacions mundials són gratuïtes en entorns majoritàriament familiars.²³ La gestant, condicionada per l'afecte, se sotmet llavors a la pressió d'un fill o germà. És una nova modalitat d'incest. El nen tindrà amb els seus progenitors un doble vincle: legal i biològic. La mare (biològica) pot ser alhora l'àvia (legal); el fill per al qual s'ha gestat, alhora és el pare (legal) i el germà (biològic), etc. Ningú no està fora de perill d'interferències educatives en la criança del nen i l'experiència posterior ha

revelat, de vegades, que és una manera d'acabar amb la ja per si mateixa complexa relació familiar.

La dona pot no ésser lliure per consentir?

El consentiment per si mateix no és suficient per contractar, ha de ser lícit. Igual que no ho és el consentiment d'un menor en acceptar ser objecte de pornografia o pederàstia o d'un treballador davant de clàusules laborals abusives. I si s'intenta justificar amb vista a la llibertat també caldria admetre el penediment, possibilitat que impedeixen els contractes. Si se suposa que soc lliure per dir que sí, també ho hauria de ser per dir que no.

El consentiment, a més a més, no pot comprometre la llibertat futura. Elisabeth Kane, a qui ens hem referit abans, va sol·licitar que la maternitat subrogada fos tipificada com a delictes federal perquè va afegir que "la dona decideix en el moment de signar el contracte, sense ser-ne conscient, la situació en què es trobarà després de donar a llum".²⁴

Què passa amb l'interès del menor?

Es parla de menor i de protecció del menor, però la paradoxa és que quan se celebra el contracte el nen no existeix. No es pot parlar d'interès del menor perquè no hi ha menor. Si es prohibeix la subscripció d'aquests contractes, no es viola la dignitat de ningú i s'atura d'arrel el problema.

No hi ha interès del menor, només hi ha un interès de l'adult de crear un nen, a qualsevol preu, desposseït dels seus drets més elementals. Un veritable supervivent enmig de totes les seleccions i reduccions embrionàries que acompanyaran la seva concepció i que comportarà durant tota la vida una complexa història d'identitat.

*Dret al nen o drets del nen?*²⁵

El nen fruit de la gestació per substitució neix amb carències i desposseït dels seus drets més essencials. Se'l priva, conscientment, d'una mare en el sentit ple de la paraula. Una mare no és un caprici de la natura, és necessària per al desenvolupament psicofísic del nadó.²⁶ Per això, quan s'imposa la cesària, s'impedeix el contacte pell amb pell o se'n prohibeix l'alletament,²⁷ els pediatres observen que el nen viu llavors el seu primer dol. Se'l priva bruscament de la dona que l'ha gestat i l'ha parit, aquella a qui ha sentit el batec, a qui reconeix auditivament i olfactivament i que l'ha alimentat i cuidat durant nou mesos.

La prohibició d'inscriure la identitat de la seva mare biològica xoca, en la nostra legislació, amb el dret dels adoptats a conèixer els seus orígens²⁸ i amb

la doctrina del TEDH, que va reconèixer a una dona de 69 anys el dret d'investigar la seva filiació biològica perquè "l'interès que pot tenir un individu per conèixer els seus ascendents, molt al contrari del que es pugui creure, no cessa amb l'edat" (en el cas *Godelli c. l'Estat Italià*).²⁹

Aquesta ferida en la identitat del fill és, a més, complexa per les circumstàncies emocionals en què es desenvolupa la gestació i el part i que suposen un terreny adobat per a les malalties psicofísiques, aquelles que tenen les seves arrels a la caixa negra de pandora que es forma durant la infància i durant la gestació. Hi ha agències que editen per als pares contes per explicar als menors de 4 o 5 anys la seva procedència.³⁰ No hi ha cap dubte que aquests contes infantils compliran la seva funció durant la infància, però és més qüestionable que, a l'adolescència, aquests arguments siguin suficients. En un context no biològic natural, l'adolescent a la recerca de la seva identitat afegeix a l'interrogant de qui soc? Qui m'ha concebut? Qui m'ha parit? Per què ho va fer? No li va costar entregar-me? Em va arribar a estimar? És viva? Tinc germans? Sempre hi haurà un efecte emocional.³¹ I la imaginació sempre vol ser substituïda per la realitat. Per aquesta raó, cada vegada amb més freqüència persones fruit de la gestació per substitució se sotmeten a tests d'ADN i rastregen el seu haplogrup matern, amb el desig de conèixer-ne la procedència, l'herència genètica i les arrels fragmentades i disperses per la multiplicitat parental: mare genètica, biològica, intencional, donant de semen i pare intencional.

En aquesta època virtual, la gestació per substitució és una ficció més. Res no és el que sembla. Estudis duts a terme als EUA van revelar que totes les persones que van participar en un procés de gestació per substitució van afirmar que tenien algun vincle amb el nen sense considerar-lo totalment com a fill propi. La percepció sol ser també recíproca. El nen està vinculat, però sense considerar-se plenament com a fill d'un progenitor en concret.³² S'aprecia, de vegades, un conflicte de lleialtats. No estan en contra dels pares, però sí del sistema que ha propiciat una vida amb mancances³³ i a qui "paradòxicament li deuen la vida". Així ho afirma Olivia Maurel, portaveu de la Declaració de Casablanca,³⁴ nascuda per gestació per substitució i convidada al novembre de 2024 per la Facultat de Dret de la Universitat Internacional de Catalunya per donar el seu particular testimoni.³⁵

¹ Professora adjunta de Dret Civil de la Universitat Internacional de Catalunya.

² És el terme que utilitza la Llei 14/2006, de Tècniques de Reproducció Humana Assistida (LTRHA), i que utilitzarem en aquest treball.

³ A títol exemplificatiu, una dona ucraïnesa (país on no es permet la gestació per substitució a parelles homosexuals) pot ser conduïda a Xipre perquè se li transfereixi l'embrió destinat a una parella homosexual, tornar al seu país per continuar amb l'embaràs i, ser transferida novament, amb posterioritat, a la República Txeca per al part.

⁴ Ugalmugle, Sumant; Swain, Rupali. *The Global Surrogacy Market Report 2019-2025*. Global Market Insights, Inc. <https://www.gminsights.com/industry-analysis/surrogacy-market> (consulta: 27 d'agost 2024).

⁵ Art. 10 LTRHA: 1. “Serà nul de ple dret el contracte pel qual es convingui la gestació, amb preu o sense, a càrrec d’una dona que renuncia a la filiació materna a favor del contractant o d’un tercer. 2. La filiació dels fills nascuts per gestació de substitució serà determinada pel part. 3. Queda fora de perill la possible acció de reclamació de la paternitat respecte del pare biològic, d’acord amb les regles generals”. Tot i això, hi ha hagut proposicions de llei per a la seva legalització. L’autora n’ha analitzat alguna a: CM. Lázaro (2018) “Analyse de la proposition de loi sud li droit de la gestation pour autrui a Espagne” a PMA, PGA, *Quel statut juridique pour l’enfant ?* Cejesco, Reims, pàg. 135-142.

⁶ A. Trejo Pulido (2023) *En el nombre del padre. Explotación reproductiva de mujeres y venta de seres humanos en el s. XXI*, Serendipia https://drive.google.com/file/d/1Qe0S_tp0BmAtKPpJh-AWtR4WTdM44IXM/view (Consulta: agost 2024).

⁷ CM. Lázaro (2019) “El concepto de persona como elemento clave de la identidad europea: el caso de la maternidad subrogada”, *Cuadernos europeos de Deusto*, pàg. 189-201.

⁸ <http://dle.rae.es/?id=NpxaH7S>. Més enllà del fet biològic, el *Diccionario* afegeix una altra definició, però aquesta vegada en sentit figuratiu al·ludint a “la dona que exerceix les funcions de mare”. És una dona diferent de la mare però que, sense pretendre substituir-la al fet biològic, exerceix les seves funcions.

⁹ Art. 10.2 LTRHA

¹⁰ www.tendencias21.net/notes/Las-embarazadas-varian-la-genetica-del-embrion-sea-no-suyo-el-ovulo_b8301470.html (Consulta: 27 d'agost 2024).

¹¹ A. Mirckovic (2012) qualifica el contracte laboral perquè el nen és tractat com un producte. “Gestatrice indienne : transcription sud els registres d’état civil”. Obs. sous CA Rennes, 6e Chambre A, 21 de febrer de 2012, núm. 11/02758, *Recueil Dalloz*, p. 878.

¹² La Sentència del Tribunal Suprem 1153/2022 les recull en la seva gairebé totalitat, i són analitzades per l’autora a CM Lázaro i Sérieux (2023) “À verser aux débats: un contrat (mexicain) de gestation pour autrui”, n° 12, *Droit de la famille*, pàg. 20-23.

¹³ B. Williams-Jones (2002) & University of Miami / Geòrgia Tech “Commercial surrogacy and redefinition of motherhood”, *The Journal of Philosophy, science & law*, 2(2), pàg. 1-16.

¹⁴ E. Samama (2015) *Within Me, però no: Surrogacy in Israel In: New Cannibal Markets : Globalització i Commodification of the Human Body*. París: Éditions de la Maison des sciences de l’homme, pàg. 64.

¹⁵ <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1988-06-12-bk-7162-story.html> (Consulta: agost 2024).

¹⁶ Aquest fet dona lloc a un treball ardu sobre la psique de la mare gestant, qui ha d’autopersuadir-se que “és una incubadora o un recipient” (cf. Snowden, C. (1994) “What Makes a Mother? Interviews With Women Involved in Egg Donation add Surrogacy”. *A Birth*, (v. 21) (2), 1994, pàg. 82).

¹⁷ Des del minut 0 de la concepció tot ésser humà té una vida inconscient que és la que registra les emocions per les ones zeta (vida vegetal) i ones alfa (vida animal). Les ones beta, les característiques de l’home, s’adquireixen més tard. La caixa de pandora o la caixa negra que cada persona comporta es forma amb les primeres i és la integrada per les emocions origen d’algunes de les nostres malalties i component principal del temperament humà. Moya F. (2018) *Exploració conscient de l’interior*. <https://www.youtube.com/watch?v=TKI1exUIbiU> (Consulta: setembre 2018).

¹⁸ *Ibidem*. Cal observar que l'avortament és particularment dramàtic en aquestes mares que durant mesos han estat sotmeses a un rentat de cervell amb la finalitat de dissipar qualsevol dubte sobre la moralitat dels seus actes i se n'ha lloat l'oferiment de donar vida.

¹⁹ <https://www.theguardian.com/world/video/2014/aug/11/baby-gammy-parents-wanted-money-back-video> (Consulta: agost 2024).

²⁰ En aquest sentit, la doctrina americana adverteix la creació d'una nova classe social: “la classe reproductiva”, en què dones de mitjans escassos gesten per a d'altres de classe superior. Cfr. Carney, BJ (1988) “Where do the children go? Surrogate matins contractes i interès d'aquest nen”, *Suffolk University Law Review*, (v 22) pàg. 1200.

²¹ Elena Crespi, La Contra, *La Vanguardia*, 8 d'agost de 2024, <https://www.lavanguardia.com/vida/20240814/9870024/elena-crespi-nadie-piensa-como-sentiran-mayores-hijos-subrogada-agenciaslv20240814.html> (Consulta: agost 2024)

²² Blake, L., Carone, N., Raffanello, E., Slutsky, J., Ehrhardt, A. A., & Golombok, S. (2017). “Gay fathers’ motivations for and feelings sobre surrogacies a path to parenthood”. *Human reproduction* (Oxford, England), 32(4), 860–867.

²³ Allen, Adeline. A. (2018). Surrogacy and limitations to freedom of contract: Toward being more fully human. Pàg. 785 <https://papers.ssrn.com/abstract=3186242> (Consulta: agost 2024).

²⁴ <https://www.nytimes.com/1988/06/26/books/so-you-fell-in-love-with-your-baby.html> (Consulta: agost 2024).

²⁵ Per a una anàlisi més extensa *Vid.* CM Lázaro (2019), “¿Los derechos del niño o el derecho al niño?” en *La gestión por sustitución*, Tirant lo Blanch, pàg. 237-255.

²⁶ És la teoria de l'aferrament de Bowling. No es tracta d'una construcció teoricodoctrinal sinó d'una teoria neurobiològica i psicològica. L'aspecte neurobiològic de l'aferrament és present no només en la raça humana sinó en totes les espècies animals. L'ésser humà, per al seu desenvolupament, està programat per la naturalesa a vincular-se a un altre, i es produeix una sincronia psicobiològica d'organismes. El nen des del si matern atrau l'atenció de la mare perquè se n'ocupi, i les hormones de la mare són les que compleixen aquesta funció, en particular, l'oxitocina. Tant en els animals com en l'home els factors neurohormonals (neuroesteroides, prolactina, oxitocina, vasopresina, catecolamina i endorfina) influeixen en el comportament maternal de la mare des de l'inici de la gestació despertant, així, el seu instint matern. Les contraccions uterines i el part vaginal alliberen oxitocina i cortisol que s'associen a les competències olfactives del nen, i en faciliten el reconeixement. Després del naixement, durant una o dues hores, es produeix en tots els mamífers l'anomenada “hora màgica” o sagrada en què s'alliberen massivament oxitocines i altres hormones que faciliten l'aferrament, per això durant aquest temps no se separa el nen de la mare per prestar-li cura o rentar-lo, els pediatres encareixen deixar el nen en contacte amb la mare sobre el pit abans de prestar-li les primeres cures. El contacte pell amb pell entre el nounat i la seva mare, així com l'alletament, augmenten la taxa d'oxitocina i faciliten la sincronia i l'aferrament entre l'un i l'altre, la regulació mútua d'emocions, sentiments, reacció a l'estrès, adaptació metabòlica i desenvolupament cognitiu i cerebral del nadó. Al contrari del que es pugui creure, el vincle de l'aferrament és oposat a dependència. Com més aferrament tingui el nen per sa mare, més segur estarà de si mateix i més aviat adquirirà independència i autonomia. Tejada Pérez, Cohen, Font, Arreaza, Bermúdez, Schuitemaker, Requena *Modificaciones fisiológicas del embarazo e implicaciones farmacológicas: maternas, fetales y neonatales*. http://www.scielo.org/ve/scielo.php?pid=S0048-77322007000400006&script=sci_arttext (Consulta: setembre 2017).

²⁷ Societat Espanyola de Fertilitat. (s/f) Síndrome d'hiperestimulació ovàrica. <https://www.sefertilidad.net/docs/biblioteca/recomendaciones/sindromeHiperestimulac>

ipor cientoC3percentB3n.pdf (Consulta: agost 2024)

²⁸ La primera sentència en què es va consagrar va ser la STS de 21 de setembre del 1999.

²⁹ Assumpte 33783/09, *Godelli v. Itàlia*, STEDH del 18 de març del 2013 § 69.

³⁰ *Vid.* Subrogalia, <https://subrogalia.com/> (Consulta: setembre 2018). Un anàlisis sobre las prácticas de esta agencia lo realiza la autora en CM Lázaro (2018) “Reflexiones en torno a la maternidad subrogada”, a *La filiación y las relaciones paternofiliales*, Comares, pàg. 19-29.

³¹ No es té en compte ni el risc psíquic, descartat des del principi o suposadament resolt cínicament per l'adaptació, ni el risc antropològic. L'ésser humà pot suportar-ho tot? A quin preu? Cfr. Vacquin, M. (2003) *Sans mémoire, sans inconscient ? Réflexion sur l'anniversaire d'une absence*. En *Travaux du Comité consultatif national d'éthique, 20 e anniversaire* (coord. Sicard), col. « Quadrige ». Paris: PUF, pàg. 983.

³² Els problemes s'aguditzen quan la parella és del mateix sexe segons l'estudi més gran fet fins ara als Estats Units, 512 nens, sorgits de l'Enquesta Nacional d'Entrevistes de Salut, Donald Sullins, Emotional problems among Children with Same-Sex parents: Difference by Definition, *British Journal of Education, Society & Behavioural Science*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2500537. (Consulta: juny 2018).

³³ D'entre els testimonis que circulen per internet, destaca el de Milly Fontana, filla de lesbianes: “Quan vaig anar a escola i vaig veure altres nens amb pares vaig entendre que m'estava perdent una cosa especial” <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-4838806/Woman-Lesbian-mums-speaks-not-having-dad.html> (Consulta: juny 2018).

³⁴ La Declaració de Casablanca neix el 2023 promoguda per experts de 75 Estats per tal de promoure l'abolició de la gestació per substitució.

³⁵ <https://www.aceprensa.com/ciencia/maternidad-subrogada/olivia-maurel-los-adjetivos-altruista-o-etica-no-hacen-que-la-subrogacion-sea-mas-bella/> (Consulta: agost 2024).